

תמונות מהאתר אגמים מזרח. צילום: י' עבאדירייס

בית קברות מן התקופה הניאוליתית
המאוחרת והכלכוליתית באילת
ד"ר עוזי אבנר

12:40 הפסקת צהרים

13:40 **מושב שלישי | פולחן וקבורה בנגב**
יו"ר פרופ' גדעון אבני

חורבת סעדון - תוכנית, כנסיות וקבורה וסביבותיה
ד"ר עופר שיאון, ד"ר ריכב (בוני) רובין וד"ר טלי גיני

כנסיה ומסגד או כנסיה ואחר כך מסגד -
דת ופולחן בשבטה במאות ה-7-ה-9 לסה"נ
ד"ר יותם ספר

בית הקברות 200 בתל פארעה (דרום)
פרופ' גונר להמן וגב' רויטל גולדינג

ארכיאולוגיה נופית ומחקרי פריסה מרחבית
כמפתח לתופעת היעדר הקבורה ולשאלת
תפקודם של אתרי רגמים
מר רועי גלילי

15:00 הפסקה

15:15 **מושב רביעי | בירושלים ובשפלה**
יו"ר ד"ר אורית פלג-ברקת

הרפורמה הפולחנית של חזקיהו - מבט ארכיאולוגי
מר סער גנור

פולחן וקבורה בתל צפית/גת בתקופת הברזל
הקדומה: עדויות למקורות המגוונים של
התרבות הפלישתית
פרופ' אהרון מאיר

"יושב ראש הקבר": על מקום קבורת
ראש המשפחה במערת הקבורה היהודית
בימי הבית השני
מר עומרי יצחק עבאדי

חפירות חדשות בח'רבת אל-מצאנע
בירושלים - מנזר מהתקופה הביזנטית
ובו קברו של נזיר סגפן
מר זובייר עדי, ד"ר גבי מזור ומר כפיר ארביב

08:30 התכנסות

09:00 דברי פתיחה וברכות
יו"ר מר פבלו בצר
פרופ' חיים היימס, רקטור אוניברסיטת בן גוריון בנגב
מר ישראל חסון, מנהל רשות העתיקות

ארכיאולוגיה במרחב דרום בשנת 2018
ד"ר יעל עבאדירייס

09:30 **מושב ראשון | חפירות חדשות בדרום**
יו"ר פרופ' גיא בר עוז

אגמים מזרח, אשקלון, 2018
ד"ר דניאל ורגה וד"ר יעל עבאדירייס

נחל אפעה, כפר הציידים הגדול בנגב בתקופה
הניאוליתית הקדם קיראמית ב', סיכום שלוש עונות
החפירה הראשונות
ד"ר יעקב ורדי וד"ר פראן בורל

חפירות מצפון-מזרח לאשקלון, 2017-2018
ד"ר איתמר טקסל ומר נירשמרון פארן

החפירות בתל ערני
פרופ' יובל יקותיאלי, ד"ר אלי כהן-ששון, ד"ר יניר
מילבסקי, ד"ר מרצ'ין צ'רנוביץ וד"ר קשישטוף צ'אלוביץ

רקפות 54: אתר מתקופת בית שני בבקעת באר שבע
ד"ר פטר פביאן וד"ר אלי כהן-ששון

10:50 הפסקה

11:15 **מושב שני | קבורה בתקופה הכלכוליתית**
יו"ר פרופ' גונר להמן

להרחיק מתיים: קבורות מעטים במעמקי מערות
מורכבות בתקופה הכלכוליתית בנגב הצפוני
גב' מיקה אולמן וד"ר אורי דוידוביץ'

אתר מגורים וקבורה מתקופת הכלכוליתית המאוחר
בנשר-רמלה: חידושים בחקר מנהגי הקבורה
ד"ר ולדימיר וולף אברוטס

מנהגי הקבורה של הפרהיסטוריה המאוחרת בדרום
הלבנט והמושג אופני קבורה ככלי מחקר
ד"ר יניר מילבסקי

הכנס השנתי ה-15 המשותף

למרחב דרום - רשות העתיקות
ולמחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח
הקדום באוניברסיטת בן גוריון בנגב

"פולחן וקבורה"

הכנס יתקיים

ביום חמישי, י"א בשבט תשע"ט
17.1.2019

בבניין אברהם בן דוד אוחיון
למדעי ההתנהגות (98), אולם 1,
בקמפוס ע"ש מרקוס,
אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע

אוסף התקצירים להרצאות בכנס

אגמים מזרח, אשקלון, 2018

דניאל ורגה ויעל עבאדי-רייס (רשות העתיקות)

האתר של אגמים מזרח נמצא בדרומה של העיר אשקלון, במפנה המערבי והדרומי של רכס כורכר והוא משתרע מראש הרכס, על מדרון מתון ועד לעמק המרזבה. מסקרים שנערכו באזור, הוכרזו הכפר העות'מני נעליה, וכן שרידים מהתקופה הביזנטית. במהלך הבדיקות המקדימות, לקראת הפיתוח, זוהה לראשונה הכפר הגדול הכלקוליתי, שנחפר במהלך שנת 2018 במשך כחצי שנה.

בחפירות באתר אגמים התגלה ישוב גדול מימדים מהתקופה הכלקוליתית העיסולית, ששטחו יותר מ-30 דונם. מתוכם נחפרו כ-5 דונם בשבעה שטחים. לאחר שהכפר ננטש, התכסו שרידיו לגמרי בכיסוי שעוביו מטר וחצי עד שני מטרים וחצי. מעל כיסוי זה התקיימה באזור פעילות מגוונת, בעיקר במהלך התקופות הקלאסיות ואילך. התקופה ההלניסטית השאירה חותמה בעיקר בצורת בורות, בתוכם קרמיקה מהתקופה. מהתקופה הרומית והביזנטית התגלה אזור פגוע מפעילות מודרנית ובו נחשפו שרידים של ארבעה מבנים. במרחק מה צפונה, נחפרו שרידיהם הפגועים של שלושה מתקנים, ככל הנראה גיתות. מהתקופה האיסלמית הקדומה, במרחק של כקילומטר מצפון לשאר שטחי החפירה, נחפרו מבני תעשייה. זהו מתקן ושלושה בורות חצובים בסלע ושרידים דלים של קירות.

הכפר העות'מני-מנדטורי נעליה השתרע על ראשה ומדרונותיה הדרומיים והמערביים של גבעת הכורכר. הוא מוזכר בכתבים היסטוריים מהמאה ה-16 והתקיים עד 1948. נחפרו ממנו שרידי ארבעה בתים, שתוכניתם חדרים סביב חצר מרכזית.

עיקר השרידים שנחפרו היו של הכפר הכלקוליתי. בחפירת אגמים מזרח התגלה אתר גדול ומרשים השופך אור חדש על ידיעת התקופה הכלקוליתית בארץ ישראל בכלל ובאזור אשקלון בפרט. חשיפת אזור תעשייה נפרד, כמו גם גילוי חרסים וצור המתוארכים לתקופה הכלקוליתית בחיתוכי בדיקה ועבודות פיקוח באיזורים הסמוכים לאתר רומזים על דפוס יישובי שמרכזו עומד ישוב עירוני וסביבו נקודות התיישבות קטנות. נראה שהאתר שנחפר באגמים הינו היישוב הכלקוליתי הגדול ביותר שנחשף עד כה בארץ ובו התגלו היבטים שונים של חיי ישוב עירוני: דת ופולחן, מגורים ואזורי תעשייה.

נחל אפעה - כפר הציידים הגדול בנגב בתקופה הניאוליתית הקדם קיראמית ב',

סיכום 3 עונות החפירה הראשונות:

יעקב ורדי (רשות העתיקות), פראן בורל (המועצה עליונה למחקר ולמדע של ספרד)

אתר נחל אפעה מוכר מזה מספר עשורים כאחד מאתרי התקופה הניאוליתית הקדם קיראמית ב' הגדולים ביותר שנתגלו עד כה בהר הנגב. האתר ממוקם בשוליים המזרחיים של קמר חתירה וצופה לעבר נחל אפעה ואל מישור רותם ומצוי בין הר הנגב, אזור ההר ואזור עבר הירדן. סביר כי מיקום האתר קשור לקרבתו

למקורות מים עונתיים ולתנאי הסביבה הייחודיים של מישור רותם ומישור ימין אשר תומכים בסביבת צומח וחי עשירה.

באתר המשתרע על פני 1,500 מ"ר, עשרות מבנים מעוגלים או אליפטיים שנבנו בסמיכות האחד לשני באופן היוצר דגם דמוי כוורת בדומה לאתרים נגביים אחרים (נחל ראועל, נחל עישרון, עין קדיס, ואבו סאלם. ולאחרים שתועדו בסיני כגון עין קדיס ובירדן (שקרת אל מזייד ועין אבו נוחילה). עד כה נערכו באתר הניאוליתית בנחל אפעה שלוש עונות חפירה שבמסגרתן נחשפו שני מבני מגורים סמוכים ומתקנים נלווים. בחפירה הסתבר כי בניית המבנים תוכננה בקפדנות תוך התייחסות לשיפוע המדרון. כאשר החלק הפונה למדרון חפור לתוך הקרקע. התוודך בין המבנים מולא בעפר ושימש לבניית מתקני אחסון. בתוך המבנים נמצאו תאים בנויים מלוחות סלע שבסמיכות להם נמצאו כלי שחיקה וכתישה וקערות אבן. בסמיכות למבנים נמצאו שברי אגני אבן גדולים. מעניינת במיוחד העבודה כי באחד המבנים נתגלתה רצפת טיח ובאחר הריצוף נעשה באמצעות לוחות אבן.

מכלול הצור כולל עדויות לסיתות דו כיווני של להבים ולהפקת כלים בתחומי האתר. בין הכלים בולטים ראשי החץ רבים מטיפוס ביבלוס ויריחו. כן נמצאו סכיני צור, להבי מגל בודדים, מעט כלים דו פניים וכן נקרים וכלי קידוח ובנוסף תעשיית צור לא סטנדרטית שסיפקה כלי אד הוק לטובת משק הבית. עצמות בעלי החיים מן האתר מעידות על ציד צבאים (*Gazella sp*) בעיקר. מספר מצומצם של עצמות בע"ח מעיד גם על ציד של מינים אחרים קטנים יותר. הממצא הבוטני מעיד על ניצול הצומח מסביבת האתר. באחד המבנים נמצאו פחמים שזוהו כשייכים לעץ אלון. שני תאריכים שהתקבלו מבדיקת של אחד הפחמים מן המבנה. מלמד על שימוש שנעשה בו בשלב התיכון של התקופה הניאוליתית הקדם קיראמית ב'. מכיוון שהחפירה התמקדה עד כה במבנים המצויים בשולי האתר, יתכן כי חלקים אחרים בו הקרובים למרכז האתר קדומים יותר.

חפירות מצפון-מזרח לאשקלון, 2017-2018

איתמר טקסל וניר-שמרון פארן (רשות העתיקות)

בחודשים אוקטובר 2017–מרץ 2018 נערכו חפירות הצלה מצפון–מזרח לעיר אשקלון, לקראת הקמת שכונה חדשה (עיר היין) וסלילת כביש גישה חדש לעיר (דרך רבין). החפירות התקיימו בו-זמנית בשטחם של שלושה אתרים ארכיאולוגיים—תל פורן, אתר ללא שם השוכן מצפון–מערב לח'ירבת ח'ור אל-בך, וחמאמה. תל פורן (תל אל-פראני; שטח A) שוכן על הגדה הדרומית של נחל אבטח. התל התפתח על-גבי גבעת כורכר בעלת שתי כיפות—מערבית ומזרחית—המחוברות באוכף, אך היישוב הקדום השתרע גם על שטח נוסף למרגלות הגבעה. סקרים ופיקוחים שהתקיימו באתר בעשורים האחרונים הצביעו על פעילות אנושית במקום למן תקופת הברונזה הקדומה ועד התקופה האסלאמית הקדומה. החפירה הנוכחית התקיימה למרגלותיה הדרומיים-מערביים של הכיפה המערבית. בחפירה נתגלו מפלסי פעילות, מילויי עפר או שרידים אדריכליים דלים המתוארכים לתקופות הברונזה התיכונה 2, הברזל 2 וההלניסטית. אופיים של השרידים שנתגלו מצביע על כך שאזור זה הווה חלק משולי היישוב, שהתקיים ברובו על-גבי התל עצמו. כפי הנראה, חלק זה של האתר שימש לצורכי התיישבות ארעי ואולי גם לקבורה.

האתר השני שנחפר (שטח B) שוכן כ-1 ק"מ מצפון–מערב לח' ח'ור אל-בך, בה זוהו בסקרים קודמים שרידי יישוב קטן שנלקטו בו ממצאים מהתקופות הרומית עד העות'מאנית. בחפירה נתגלו שרידים אדריכליים ואלמנטים אחרים המתוארכים לתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית. השרידים המיוחסים לתקופה

ההלניסטית (המאות הג'–ב' לפסה"נ) כללו שרידי מבנים וכבשן לצריפת כלי חרס. בתקופה הרומית הוקם באתר מכלול אדריכלי גדול שכלל גת, בית מרחץ ומבנה ששימש כפי הנראה למגורים ולאחסון. לפיכך, נראה שמדובר במכלול של חווה או אחוזה חקלאית, שהתקיימה למן המאה הב' ועד לסוף המאה הג' או ראשית המאה הד' לסה"נ. לתקופה הביזנטית (המאות הה'–ז' לסה"נ; יתכן שעד ראשית התקופה האומיית) יוחסו שרידים מעטים ומקוטעים, שכללו מבנים דלים ובורות אשפה.

החפירה באתר חמאמה, בו התקיים עד לשנת 1948 כפר ערבי בשם זה, נערכה בשני שטחים—האחד במישור שממזרח לגבעת הכפר (שטח C) והשני קרוב לראש הגבעה (שטח D). בשטח C נתגלו שרידים אדריכליים המתוארכים לתקופות ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, העות'מאנית המאוחרת והמנדט הבריטי. השרידים מהתקופה ההלניסטית כללו שרידי מבנה אחד לפחות שהושתת על-גבי הקרקע הטבעית, ואשר קירותיו נבנו מלבני בוץ. לתקופה הרומית (המאות הא'–ד' לסה"נ) יוחסו שרידים מקוטעים, שכללו קטעי קירות ומתקנים שהושתתו על-גבי הקרקע הטבעית. בתקופה הביזנטית הוקם במקום מכלול אדריכלי רחב-ידיים, אשר כלל מבנה גדול ששימש בחלקו כבית מחסנים ובחלקו למגורים (יתכן שהיו אלה שני מבנים נפרדים, אך צמודים) ומצפוניו שתי גתות צמודות. מכלול זה התקיים למן המאה הה' ועד לנטישתו במאה הז' לסה"נ, כפי הנראה בראשית התקופה האומיית. בשלהי התקופה העות'מאנית ועד לימי המנדט הבריטי (המאות י"ט–ראשית הכ') התקיימה במקום פעילות חקלאית. בשטח D נתגלו שרידים אדריכליים המתוארכים לתקופות הביזנטית, הממלוכית (?), העות'מאנית והמנדט הבריטי. לתקופה הביזנטית יוחסו שרידי קירות מעטים. בתקופה העות'מאנית, ואולי כבר בשלהי התקופה הממלוכית, הוקמו במקום מספר מבנים, קרוב לוודאי בתי מגורים, שהיוו חלק אינטגרלי מהכפר חמאמה. נראה שכל המבנים הללו המשיכו להתקיים, תוך שנעשו בהם שינויים, עד שלהי תקופת המנדט הבריטי.

החפירות בתל ערני

יובל יקותיאל¹, אלי כהן-ששון¹, יניר מילבסקי², מרצין צ'רנוביץ³ וקשישטוף צ'אלוביץ³
(1. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. 2. רשות העתיקות. 3. האוניברסיטת היגלונית בקרקוב)

פרויקט החפירות המחודשת בתל ערני נערך מאז שנת 2013. אל החפירה שהחלה כפרויקט משותף של המחלקה לארכיאולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ושל המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה היגלונית בקרקוב (פולין), הצטרפה בעונה האחרונה (קיץ 2018) משלחת של רשות העתיקות. הפרויקט חוקר את שרידי היישוב מתקופת הברונזה הקדומה שהתקיים באתר לאורך זמן. בהרצאה המסכמת את כלל עונות החפירה החדשות, נסקור את התגליות העיקריות של חפירת המשלחת המשותפת: סינכרוניזציה בין תוצאות החפירות השונות שנערכו בתל מאז שנות ה-50; הבנה טובה יותר של מערכת הביצור הקדומה בתל שהוקמה במהלך תקופת הברונזה הקדומה 1b1; הכרה טובה יותר של תהליך ההיאחזות המצרית באתר בתקופת הברונזה הקדומה 2b1 והצעה לשחזור תולדות האתר בתקופת הברונזה הקדומה 1 ו-2.

רקפות 54: אתר מתקופת בית שני בבקעת באר שבע

פטר פביאן ואלי כהן-ששון (אוניברסיטת בן גוריון בנגב)

במהלך החודשים יולי-אוגוסט 2018 נערכה חפירת בדיקה מטעם רשות העתיקות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב באתר רקפות 54, הממוקם על גדת נחל עשן סמוך ליציאה הצפונית מבאר שבע. החפירה נוהלה על-ידי ד"ר פ' פביאן וד"ר א' כהן-ששון במסגרת החפירה הלימודית של המחלקה.

גודלו של האתר כשני דונם מתוכם נחפר שטח של כחצי דונם בו נחשף מגדל איתן שגודלו 20x20 מטרים ומספר יחידות הסמוכות לו. הממצאים מהחפירה כוללים כלי חרס, כלי אבן, מטבעות וכלי זכוכית המתארכים את המגדל מהמאה הראשונה ועד שנת 135 לספירה. נראה כי בתקופה הרומית המאוחרת וראשית התקופה הביזנטית אבני המגדל נלקחו לשימוש משני באתרים סמוכים, ובמהלך המאה העשרים נפגע האתר בחלקו בזמן הקמת בסיס צבאי סמוך ולכך נמצאו עדויות בחלקי המגדל השונים.

האתר לא יושב לאחר שנת 135 לספירה והינו אתר יחידאי מתקופה זו שהשתמר בשלמותו בבקעת באר שבע (כלי חרס מתקופה זו נמצאו גם בחפירות מתחם C בבאר שבע אך ללא קשר ישיר לסטרטיגרפיה ברורה). זהו אחד מהאתרים הבודדים בגבולה הדרומי של יהודה סמוך לתוואי דרך קדומה שהובילה מתל שבע לאורך נחל עשן-נחל פטיש אל מישור החוף הדרומי, אשר נחקרת בימים אלו על ידי פ' פביאן וא' כהן-ששון.

בהרצאה נתאר את מרכיביו הארכיטקטוניים השונים של האתר ושרידי התרבות החומרית, ונדון בשאלת תפקודו ומיקומו של האתר בתפרוסת האתרים בני התקופה בבקעת באר שבע ובבקעת ערד.

להרחיק מתים: קבורות מעטים במעמקי מערות מורכבות בתקופה הכלקוליתית בנגב הצפוני

אורי דוידוביץ', מיקה אולמן (האוניברסיטה העברית בירושלים)

התקופה הכלקוליתית בדרום הלבנט (3800-4500 לפנה"ס בקירוב) מתאפיינת, בין היתר, בשימוש מגוון במרחב התת-קרקעי לצרכי קבורה. מערות טבעיות וחצובות רבות אשר שימשו כאתרי קבורה משנית למספר רב של אנשים (עשרות/מאות) הפכו תקופה זו לראשונה בתולדות אזורנו בה התקיימו בתי קבורות חוץ-יישוביים כתופעה תרבותית נרחבת. בתי הקבורות הללו נתפסים במחקר על פי רוב כמכשיר חברתי בידי הקהילה הקוברת, בין אם לצורך הגברת הלכידות הקבוצתית ולהעצמת הזהות התרבותית ובין על מנת לעצב את הסדר החברתי והאידיאולוגי, ומשקפים את מקומם החשוב של המתים והמוות בחיים החברתיים.

לאחרונה התגלו בשתי מערות מבוך מורכבות בהר הנגב הצפוני, מדרום למרחב המיושב בצפיפות בתקופה הכלקוליתית באגן נחל באר שבע, עדויות לקבורה משנית של מעטים במעמקי המערות, בלוויית מכלולים של תרבות חמרית החולקים דמיון מובהק. חקר הדפוסים שנצפו בשתי מערות אלו, מערת קינה ומערת אשלים, מצביע כי הנקברים, שמרביתם נשים וילדים, השתייכו לקהילות באגן נחל באר שבע ועסקו בין היתר במרעה בהר הנגב, וכי הם הורחקו במתכוון לאחר מותם באופן משולש: הרחק מסביבת יישובי הקבע, הרחק מבתי הקבורות הקהילתיים, והרחק אל תת-הקרקע בתוך מבוכים אפלים. לטעמנו, הרחקה זו חורגת

מן המנהגים התרבותיים המקובלים, ומעידה על הצורך להחריג מתים מסוימים אלו עקב נסיבות חייהם או מותם, אך תוך שמירה על כבודם והענקת הטיפול הראוי להם בתוך המסגרת החברתית.

אתר מגורים וקבורה מתקופת הכלקולית המאוחר בנשר-רמלה: חידושים בחקר מנהגי הקבורה

ולדימיר וולף אברוטיס (אוניברסיטת חיפה)

האתר הארכיאולוגי במחצבת נשר-רמלה שוכן בעמק לוד, הגובל בשפלת יהודה ומישור החוף. במהלך חפירות הצלה נמרצות במקום נחשף אתר מתקופת הכלקולית המאוחר, הכולל מתקנים שונים לעיבוד תוצרת חקלאית, מתקני אגירה, מערות מגורים וקבורה. הממצאים השונים מעידים כי התרבות החומרית של האתר בעלת זיקה חזקה לאתרי עיסול-באר שבע, אם כי הובחנו מספר וריאציות מקומיות.

הקבורות שתועדו בנשר-רמלה מציגות מגוון רב של מנהגי קבורה, המופיעים לעתים בתוך מערה אחת. למרות שקבורה משנית הייתה הנוהג הרווח באתר, הובחנו גם מספר קבורות ראשוניות. עיקר הנקברים הוטמנו בקבורה משנית, כאמור, בגלוסקמאות, קנקני קבורה, קערות דמויות "V", קדרות ופערורים. צורת הקבורה המשנית נוספת, שתועדה באתר הינה מערומי עצמות (ארוכות בעיקר) עם גולגת מעל. כל מערום כזה הכיל פרט בוגר בודד. המצאותן של הקבורות הראשוניות לצד הקבורות המשניות באותן המערות מעלה אפשרות כי שתי צורות של ההטמנה הונהגו יחד או לחילופין שמדובר בשלבי הקבורה, מהראשונית למשנית. יש לציין את המצאותן של מצבות בחלק ממערות הקבורה, וקשר אפשרי שלהן לקבורות הראשוניות.

הקשר בין אתר המגורים ובית הקברות בנשר-רמלה והגיוון הרב של שיטות הטמנת המתים בו, מעשירים באופן ניכר את ידיעתנו אודות מנהגי הקבורה של תקופת הכלקולית המאוחר בדרום הלבנט.

מנהגי הקבורה של הפרהיסטוריה המאוחרת בדרום הלבנט והמושג "אופני קבורה" ככלי מחקר

יניר מילבסקי (רשות העתיקות)

מאז המהפכה הניאוליתית ועד לתחילת העיור בדרום הלבנט חלים שינויים בחברות האנושיות הכולל גם את מנהגי הקבורה. אנו עדים להתפתחות של אופני יצור המתחילית בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית להתבסס על כפרים העוסקים בחקלאות וגידול בעלי חיים ופחות בצייד. בתקופה הניאוליתית הקרמית מסתיים ביות בעלי החיים העקריים. חלוקת העבודה בתקופה הכלקוליתית גדלה עם המצאת המטלורגיה והתפתחות תוצרים משניים יחד עם גידול בעלי חיים וגידול עצים. בתקופת הברונזה הקדומה הגידול הכלכלי/חברתי מוביל לגידול סחר החליפין, לעיור ולהגדרת חלוקה חברתית חדשה. באותו פרק זמן העולם הרוחני ומנהגי הקבורה מתפתחים מקבורה בתוך הבתים בתקופה הניאוליתית הקדם קרמית לבתי קברות בכלקולית העייסולי, ועד לבתי קברות מובדלים חברתית בתקופת הברונזה הקדומה. בהרצאה זאת ננסה להגדיר את מנהגי הקבורה של הפרהיסטוריה המאוחרת הדרום לבנטינית על ואת היחס לכלכלה ולחברה ונציג את המושג "אופני הקבורה" ככלי מחקר.

בית קברות מן התקופה הניאוליתית המאוחרת והכלכוליתית באילת

עוזי אבנר (מרכז מדע ים המלח והערבה)

בית הקברות הניאוליתי באילת התגלה בשנת 1987, בפאתיה המערביים של העיר. בסקר ראשוני נמנו בו 11 קברים ראשוניים, 20 קברי גל, שני מקדשים פתוחים ומתקני פולחן נוספים. כל הקברים נשדדו בתקופה האסלאמית הקדומה והממלוכית, חלקם נהרסו או נפגעו על ידי כלים מכניים בעת החדשה. תשעה קברים נותרו שלמים (אך שדודים). בשנת 1988 נחפר האתר ע"י הרשקוביץ (אוניברסיטת תל אביב) וע. אבנר (אגף העתיקות), טרם בנייתה של שכונה חדשה על גבי האתר. לאחר החפירה שוחזרו הקברים, המקדשים הפתוחים ומתקני הפולחן מחוץ לשכונה, על פי תכניות מפורטות (שנערכו ע"י י. וותקין ו ט. מצולה).

בחפירה התברר כי קברי הגל שמשו לקבורה משנית, משפחתית, ובהם היו ממצאים רבים, למרות השוד. ביניהם: כלי צור, בעיקר מגרדים, אבני שחיקה, מאות חרוזים מסוגים שונים, שברים של קערות מעובדות היטב מאבן חול קשה, מינרלים בגוונים שונים, עצמות בעלי חיים, ועוד, חלק מהממצאים יובאו לאתר ממסופוטמיה, מזרח אנטוליה, ממצרים ומערב. הקברים עצמם היו בנויים היטב באבנים גדולות ונמצאו בהן מצבות אבן משני סוגים: מצבות רחבות בחזית המזרחית של הקברים, שפניהן מזרחה. ומצבות צרות בתוך הקברים, שפניהן צפונה. סביב שנים מהקברים התגלו 66 מוקדים, וממזרח לאותם הקברים נמצאו מתקני אבן נאים בנויים לתוך הקרקע, באחד מהם שריד של עץ ערער (14x34 ס"מ), למעשה שריד של עץ מקודש ("אשרה"). עשרה תאריכים רדיומטריים מכוויילים קבעו את גבולות זמנו של האתר - 4350-5500 לפנה"ס. ניתוח ממצא עצמות הנקברים (ע"י ו. אשד) העלה כי הנקברים באתר היו בריאים יחסית לאוכלוסיות אחרות בנות התקופה, תוחלת החיים שלהם היתה גבוהה יחסית, ולא נמצאו בהם סימני אלימות.

ניתוח מבנה הקברים, הממצאים, המצבות, המקדשים הפתוחים ומתקני הפולחן מעלה שלשה נושאים עיקריים המייחדים את האתר: א. אחידות במנהגי הקבורה, ב. רשימת חידושים במנהגי הקבורה, ג. רשימת סמלים שבולטים בהם סימני פריון נשי. צירוף התכונות באתר מעלה את האפשרות כי החברה שקברה את כאן נפטרה העלתה כבר באלף ה' לפנה"ס תפיסה חדשה של החיים והמוות, שתפורט בהרצאה.

חורבת סעדון-תוכנית, כנסיות וקבורה וסביבותיה

עופר שיאון, ריכב (בוני) רובין וטלי גיני (רשות העתיקות)

במשך כאלף שנה, מהתיישבות הנבטים בנגב במאה השנייה לפנה"ס ואולי אף קודם לכן ועד למאה השמינית, זמן מה לאחר הכיבוש הערבי, התקיימו בנגב יישובי קבע בהיקף שלא היה כמותו קודם לכן ואף לא מאוחר יותר, עד לימיה של מדינת ישראל. שיאה של הפריחה היישובית היה בתקופה הביזנטית כאשר בנגב המרכזי התקיימו יישובים מכוונסים גדולים וסביבם בתי חוה ויישובים קטנים יותר. פריחה יישובית זו התבססה במידה רבה על חקלאות נגר שאספה כל טיפת גשם ממדרונות הגבעות והוליקה אותם אל חלקות שנבנו בעמקי הנחלים. בחלקות אלה טופחו עצי זית שמן, גפן יין, עצי פרי נשירים נוספים ולצידם דגנים וקטניות. בין כלל היישובים מוכרים למחקר מאז ראשיתו שישה אתרים גדולים: חלוצה, רחובות בנגב, שבטה, ניצנה, עבדת וממשית. אמנם המקורות ההיסטוריים ותעודות הפפירוס של ניצנה מכנות רק את חלוצה "עיר (פוליס

במקורות היווניים) ויתר היישובים כונו ככל הנראה "כפרים" ובכל זאת הכינוי המקובל ליישובים אלה הוא "ערי הנגב". לצדם של יישובים גדולים אלה התקיים ישוב שביעי גדול למדי הנקרא בעברית חורבת סעדון. לאחרונה ערכנו סקר חדש בהיקף נרחב של חורבת סעדון והמרחב סביבה ואף נערכו חפירות הצלה בכנסייה ובמערות קבורה סמוכה. מטרת הדברים שלהלן היא להציג את תוכנית האתר ומרכיביו, הכנסיות ומערת הקבורה.

כנסייה ומסגד או כנסייה ואחר כך מסגד – דת ופולחן בשבטה במאות ה-7 – ה-9 לסה"נ

יותם טפר (רשות העתיקות ואוניברסיטת חיפה)

שבטה, אחד האתרים השמורים בנגב, חושף בפני המבקרים מערך צפוף של בתי מגורים, סמטאות ומבני ציבור. האתר שנוסד ככל הנראה במאה ה-2 לספירה, שגשג במהלך התקופה הביזאנטית, מאות 5-7 לסה"נ ונטש בהדרגתיות במהלך התקופה האיסלאמית הקדומה, מאות 8-9 לסה"נ.

החפירות הארכיאולוגיות הנרחבות שנערכו באתר על די משלחת קולט בשנות השלושים של המאה שעברה מעולם לא פורסמו. במהלך חפירות אלו נחשפו כ-170 בתי מגורים, מתקני מלאכה, סמטאות, כיכרות מרכזיות, מאגרי מים ציבוריים, מסגד קטן וכן גם שלוש כנסיות גדולות: הצפונית, המרכזית והדרומית. בכנסייה הדרומית שהוקמה לצד מאגרי המים של שבטה נחשפו מספר כתובות ביוונית, המאוחרת מהן מתוארכת לשלהי התקופה הביזאנטית. המסגד הקטן שהוקם בסמוך לכנסייה הדרומית מתוארך לפי כתובות בערבית לראשית התקופה האיסלאמית הקדומה. בכנסייה הצפונית, המאוחרת מבין שלוש הכנסיות בשבטה, נמצאו כתובות הן ביוונית והן בערבית.

הממצא האפיגרפי שפורסם מן האתר ובעיקר השרידים הארכיטקטונים בשבטה מהווים מושא למחקרים רבים. בחלקם נטען כי שרידיה של שבטה מייצגים המשכיות במעבר בין התקופה הביזאנטית לאיסלאמית הקדומה ומציאות של דו קיום בין תושבים בני דתות שונות.

ממצאים חדשים שנחשפו בשבטה במהלך החפירות המחודשות שנערכו באתר מטעם מכון זינמן לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה (2015-2016), פריטים ארכיאולוגיים ומידע שטרם פורסם מחפירות קולט ועיון מחודש בשרידים הארכיטקטונים באתר, בעיקר בקרבת הכנסייה הדרומית והמסגד שלצידה, מאפשרים בחינה מחודשת של דו הקיום הדתי/פולחני בשבטה במעבר ההיסטורי של המאה ה-7 לסה"נ.

בית הקברות 200 בתל אל-פארעה (דרום)

גונר להמן ורויטל גולדינג (אוניברסיטת בן גוריון בנגב)

צוות מאוניברסיטת בן גוריון בנגב חקר-מחדש את בית הקברות מתקופת הברזל, המכונה "בית קברות 200", בתל אל-פארעה (דרום). בית הקברות נחפר על ידי פלינדרס פיטרי בשנים 1928 ו-1929. ההרצאה תעסוק בתוצאות של המחקר של הצוות מבן גוריון של המידע שנאסף, בהקשר של הידע הנוכחי על קבורות מתקופת הברזל II בדרום הלבנט. מחקרנו מראה כיצד השימוש בבית הקברות החל במהלך ראשיתה של

תקופת הברזל II א', והתקיים בעיקר בסופה. הקבורות האחרונות בבית הקברות הזה מתוארכות לתקופת הברזל II ב'.

ארכיאולוגיה נופית ומחקרי פריסה מרחבית כמפתח לתופעת היעדר הקבורה ולשאלת תפקודם של אתרי רגמים.

רועי גלילי (אוניברסיטת בן גוריון בנגב)

מאות רגמים ועשרות אתרי רגמים נסקרו ונחפרו בשישים השנים האחרונות בדרום הלבנט. ההנחה האינטואיטיבית לפיה שימשו אתרי הרגמים כאתרי קבורה איפיינה את המחקר הארכיאולוגי באתרי הרגמים מראשיתו ואולם הממצא מחלק מן המחקרים משקף מיעוט שרידי אדם באתרי רגמים וממצא שעשוי להעיד על קבורה ברגמים שנחפרו (absence of) burial. בסקרים שנערכו בין השנים 2013-2016 במזרח הנגב, נסקר ומופה ריכוז יוצא דופן של 34 אתרי רגמים ובהם למעלה מ-600 רגמים ועוד מאות רגמים בודדים בפריסה מרחבית קונצנטרית על הרכסים שסביב מישור ימין, מישור רותם ובקעת צבאים. מתודולוגית המחקר התבססה על איסוף מפורט של נתונים מעשרות אתרי רגמים במרחב הגיאוגרפי, ניתוחים טיפולוגיים וניתוחי היבטים שונים של פריסה מרחבית בטכנולוגית מ"ג. במרבית אתרי הרגמים שנסקרו נמצאו מספר טיפוסי מבנים ומאפיינים טיפולוגיים ייחודיים כמו מעגלי אבנים מצבות ומקדשים פתוחים בווריאנטים שונים, מרכיבים אלו היוו את הבסיס לטיפולוגית האתרים. מניתוח טיפולוגית האתרים אנו מניחים שדגמי הפריסה המרחבית של אתרי הרגמים משקפים דגמים מורכבים של חלוקה טריטוריאלית ומתארים את תפקודם הרבגוני של אתרי הרגמים כאתרי קבורה, פולחן, התוועדות והבניה חברתית וכציוני חזקה טריטוריאליים. היבטיה המגאליתיים של התרבות החומרית באתרי הרגמים משתקפת בריבוי מרכיבים ארכיטקטוניים, במאמץ הרב שהושקע בהקמתם של האתרים ובבחירה מכוונת במיקומים בולטים ודרמטיים. ריבוי יוצא דופן של אתרי רגמים במרחב מדברי, דל במקורות מים קבועים וצחיח למחצה, משקף להערכתנו את מאפייניו האקולוגיים המיוחדים של האזור ואת חשיבותו הרבה לאוכלוסיות נוודיות פסטורליות במהלך התקופות הפרוטוהיסטוריות.

הרפורמה הפולחנית של חזקיהו - מבט ארכיאולוגי

סער גנור (רשות העתיקות)

קיומה או אי קיומה של הרפורמה הפולחנית בימי שלטון חזקיהו בשלהי המאה השמינית לפנה"ס עמד במשך שנים ארוכות במוקד הוויכוח. גם במחקר הארכיאולוגי יש שפקפקו בקיומה וייחסו ממצאים שונים לימיו של המלך יאושיהו. לאחרונה, נחפר שער שישה התאים בתל לכיש ובו ממצא השופך אור חדש על הרפורמה הפולחנית מימיו של חזקיהו. באחד מתאי השער נמצא "מקדש שער" שבוטל במהלך השליש האחרון של המאה השמינית לפנה"ס. קרנות המזבחות הוסרו במכוון וקודש הקודשים הוסב לשירותים בו הוצבה אסלה. ממצא זה מצטרף לממצאים נוספים שנתגלו בעבר שניתן ליחסם לרפורמה הפולחנית שערך חזקיהו ביהודה ובהם המקדש במצודת ערד והמזבח בבאר שבע. ממצאים אלו שלאור שיקולים

סטרטיגרפיים מתוארכים אל המאה השמינית לפנה"ס עתה אינם עומדים לבדם ויחד עם מקדש השער מתל לכיש מהווים עדות ברורה לקיומה של רפורמה פולחנית ביהודה בימיו של חזקיהו.

פולחן וקבורה בתל צפית/גת בתקופת הברזל הקדומה: עדויות למקורות המגוונים של התרבות הפלישתית

אהרן מאיר (אוניברסיטת בר אילן)

בשנים האחרונות, עדויות ארכיאולוגיות מגוונות מצביעות על כך שההתפתחות של התרבות הפלישתית היתה מורכבת ורבת פנים. מגוון של עדויות מצביעות על כך שהאוכלוסיה בפלשת בראשית תקופת הברזל לא הייתה בעלת מקור אחיד מאזור הים האגאי, אלא היא היתה מורכבת, ככל הנראה, מקבוצות מגוונות ממקורות שונים ברחבי מזרח אגן הים התיכון. עדות לכך הוא המגוון של השפעות תרבותיות שניכרות בתרבות החומרית הפלישתית, לא רק מתרבויות הים האגאי. בהרצאה זו, אתמקד בממצאים שונים מהתחום הפולחני והקבורה בתל צפית/גת מראשית תקופת הברזל (ברזל 1 וברזל 2), ומה ניתן ללמוד מכך על מקורותיה ורב-גוניתה של התרבות הפלישתית.

"יושב ראש הקבר": על מקום קבורת ראש המשפחה במערת הקבורה היהודית בימי הבית השני

עומרי יצחק עבאדי (אוניברסיטת בר אילן)

מערות הקבורה ביהודה וירושלים מימי הבית השני טומנות בחובן עושר רב של תרבות חומרית, כגון: פכיות בשמים, נרות שמן, כלי בישול והגשה וארונות אבן לקבורה משנית, המכונים גלוסקמאות. עד כה רוב המחקר הארכאולוגי עסק באיסוף הנתונים מהמערות ובהגדרתם הכרונולוגית והטיפולוגית. רק מעטים ניסו להבין את משמעותם החברתית, הפולחנית והטקסית.

המחקר האתנו-ארכאולוגי של דפוס הקבורה ברחבי העולם מראה כי לעיתים רבות הממצא החומרי המונח בקבר היה חלק מטקסי קבורה ואבלות שהתרחשו במקום. הפעולה הטקסית היא אמצעי להעברת האדם והקבוצה ממצב (סטטוס) אחד לאחר, וייצור הכרה ולגיטימיות חברתית במצבו ובמצבה החדש. גם בטקסי קבורה ואבלות נוצרים מעמדות ותפקידים חדשים ביחידה המשפחתית והקהילתית (אלמן/אלמנה, יתומים, יורשים וכו'). מהלך הטקס הוא זמן לימינלי (מצב סף), שבו השימוש בסמלים חומריים ובפעולות טקסיות (כגון תפילה, שירה וסעודה) עשוי להשפיע על מצב המשתתפים בטקס ולתת לגיטימציה וכוח לבעלי המעמדות והתפקידים החדשים שנוצרו בו.

בהרצאה זו אבקש להציע כי הממצא החומרי ממערות קבורה אלה הוא למעשה שריד של אותם טקסי קבורה, ובאמצעותם אפשר לנסות לשחזר את מהלכם של טקסי הקבורה שהיו נהוגים ביהודה בתקופה הרומית הקדומה. יותר מכך, בעזרת השרידים אפשר להבין את הדרכים שבהן אנשים ומשפחות בחברה היהודית ייצרו לגיטימיות לזהותם ולמעמדם החדשים, והפגינו כוח כלכלי או דתי.

חפירות חדשות בח'רבת אל- מצאנע בירושלים – מנזר מהתקופה הביזנטית ובו קברו של נזיר סגפן

זובייר עדוי, גבי מזור וכפיר ארביב (רשות העתיקות)

החורבה שוכנת כ-3 ק"מ מצפון-מערב לירושלים, סמוך לדרך משנית שהובילה מגב ההר מכיוון נבי צמויאל אל ירושלים. החורבה כוללת בעיקר שרידי כנסייה תלת אפסידלית המשולבת כנראה בתוך שרידי מנזר ביזנטי. היא זוהתה ע"י האב אבל – Abel, ככנסיית סנט זכריה החדש – Nouveau Saint Zacharie, שנבנתה ע"י הכומר סבינוס Sabinus.

החורבה נסקרה במסגרת סקר ירושלים, ונערכה בו חפירה מצומצמת במאה הקודמת ע"י גבי מזור, שכללה שני בורות הבדיקה קטנים בתוך שני האפסיסים שהשתמרו. במהלך החפירה שנערכה בשנת 2017, ברצועה המקבילה לשלושת האפסיסים והמתחברת לבורות הבדיקה שערך מזור, וברצועה נוספת ממערב לכנסייה, נחשף מכלול אדריכלי השייך כנראה למנזר כשהכנסייה היא המרכיב הבולט בו. כן נחפרו שני מאגרי מים גדולים מדרום וממזרח לכנסייה.

מתחת לרצפת הכנסייה נחשפו שלושה קברים, כשבאחד מהם נמצא נזיר כבול במין "שיריון" של טבעות ברזל מסביב לצוואר, הידיים והרגליים, ובחלקה המזרחי של הכנסייה נחשפה חוליית עמוד.

ממצאי החפירה עדיין חלקיים ומעלים חידושים ומסקנות ראשוניות בחקר הכנסייה: תוכניתה, שלבי בנייתה ותיארוכם. הממצא העיקרי והמשמעותי שבו יתמקד המחקר הוא הנזיר הכבול, תוך התייחסות לחוליית העמוד. הגילוי נחשב לנדיר במחקר הארכיאולוגי הביזנטי הן בהיבט המקומי: אזור ירושלים ומדבר יהודה והן בהיבט האזורי: בארץ הקודש וכן ברחבי האימפריה הביזנטית המזרחית: מצרים, סוריה, מספוטמיה, ואסיה הקטנה.

תוצאות החפירה הן ראשוניות מציבות אתגר מחקרי המעלה מס' שאלות: האם מדובר בנזיר עמודי *stylite* שחי על עמוד כמין 'שמעון סטליטיס' נוסף באזור ירושלים? שמתחבר אל תופעה רחבה הידועה ממקורות הסיטוריים ושכוללת כנראה עד כה 15 סטליטים שחיים בירושלים ובארץ, או שמא שלרוב מדובר בנזיר סגפן מתבודד שחי כבול בתא הקיים במתחם הכנסייה עצמה, והמשקף שיטה או תופעה סגפנית, חריגה אך מקובלת בתקופה הביזנטית והידועה עד כה רק בסוריה, ובדומה לנזיר נוסף שנמצא בגבעת המטוס שנחשף על ידי אלנה קוגן-זהבי, ולשני נזירים כבולים הידועים ממקורות היסטוריים שחיו בהר הזיתים שבירושלים.

הכנס השנתי ה-15 המשותף

למרחב דרום – רשות העתיקות
ולמחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח
הקדום באוניברסיטת בן גוריון בנגב